

het Nederlandse muziekleven. Grappig is de paragraaf over een bericht in het *Maandblad voor hedendaagsche muziek* van maart 1940, dat kopte 'Sensationeel Bruckner-vondst. Wereldpremière eerstdaags in de Stadsschouwburg te Amsterdam.' Het zou gaan om de vondst van een operette van Bruckner *Lulu von der Tanzklausen*. Vis heeft aanwijzingen dat Leo Smit, die Bruckner verafschuwde, de auteur zou zijn geweest van dit verzinsel. Bijzonder aangrijpend is de beschrijving van het levenseinde van Leo Smit.

'Op haar sterfbed heeft Nora [de zuster van Smit] mij gezegd dat ze het verschrikkelijk zou vinden als Leo de geschiedenis zou ingaan als joods componist', aldus een getuige (325). Het wrange van de geschiedenis is dat het beeld van Leo Smit, die zich in zijn leven en werk niet uitdrukkelijk met een joodse achtergrond identificeerde, door de rassendeologie van de bezetter toch in de richting is geforceerd die Smits zuster vreesde. Vis toont zich bewust van dit beeld. *Silhouetten* is ten dele een documentatie geworden van de rol van joodse inwoners in het Nederlandse muziekleven. Het boek vormt ook daarin een aanvulling op bestaande geschiedschrijving. In een korte slotbeschouwing spreekt de auteur wel zijn hoop uit dat 'joodse muziek' een thema is dat zich op den duur zal opheffen.

Opmerkelijk is de verandering in het oordeel over de kwaliteit van Leo Smits werk gedurende de twintigste eeuw. Tijdens zijn leven overheerste in de pers een lauwe tot negatieve toon. Kort na de Tweede Wereldoorlog is er bij degenen die eertijds tamelijk onverschillig of afwijzend tegenover zijn werk stonden, zoals Marius Flothuis en Paul Sanders, een opvallende verandering in positieve zin. Deze is mogelijk mede gevoerd door de wetenschap van het levenseinde van Smit. En tenslotte is er in de jaren 1990 bij de oprichters van de Leo Smitsstichting de uitgesproken waardering die al eerder is vermeld. De achtergrond van de laatste verandering in opvatting betreft Vis niet in zijn onderzoek. De recente aandacht voor Smit heeft, zoals de recensent vermoedt, voor een deel te maken met kritiek in de jaren 1980 en 1990 op het modernisme, en op de vanzelfsprekendheid van de idee vooruitgang in de muziek. In post-modern perspectief hebben 'gemakkelijkheid' en wat destijds als 'epigonisme' werd ervaren, — datgene waaraan volgens vooroorlogse modernistische critici Leo Smits werk leed —, niet noodzakelijk meer een negatieve betekenis.

Silhouetten is een gedetailleerde levens- en werkbeschrijving van een Nederlandse componist met een joodse achtergrond. Wat in hoge mate ontbreekt is analyse van de gegevens, en het evalueren ervan in algemeen historisch-esthetisch perspectief. De kwaliteit van het boek is gelegen in het leveren van veel materiaal dat relevant is voor de (muziek)geschiedschrijving wat betreft Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw, in het bijzonder het aandeel van joodse Nederlanders daarin. Daarbij is *Silhouetten* een interessant en soms bewogen *document humain*.

Rokus de Groot

L. Hanssen, *Want alle verlies is winst. Menno ter Braak 1902-1940*, 1, 1902-1930 (Amsterdam: Balans, 2000, 556 blz., €38,57, ISBN 90 5018 527 4); *Idem, Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*, II, 1930-1940 (Amsterdam: Balans, 2001, 727 blz., €43,-, ISBN 90 5018 528 2).

Léon Hanssen heeft met zijn Ter Braak-biografie een prachtige bijdrage geleverd aan de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw. Vooral aan onze kennis en inzicht met betrekking tot de jaren dertig wordt veel nieuws toegevoegd. Het boek is geschreven op basis van een geweldige kennis van zaken van Ter Braaks levensloop en geschriften, maar ook vanuit een omvangrijke beheersing van de Nederlandse en algemene cultuurgeschiedenis van die tijd.

Al tijdens zijn leven was Ter Braak één van de leidende literatoren van het land, eerder bekend om zijn essayistiek en gevreesd om zijn literaire kritiek dan gewaardeerd om zijn eigen 'dichterschap'. De enkele romans die hij schreef werden geen succes. Maar de afrekening met de Tachtigers en het centraal stellen van de 'vent' boven de 'vorm', zoals Ter Braak en anderen rond het tijdschrift *Forum* nastreefden, betekenden een kleine omwenteling in literair Nederland. 'Vent' stond voor de juiste opvatting en het juiste engagement van de cultuurdrager. In combinatie met Ter Braaks zoekende en polemische natuur en de zich steeds meer toespitende sociale en politieke crisis van de jaren dertig betekende dit, dat er in de cultuurwereld van deze schrijver steeds meer sociaal en politiek engagement binnensloop. Belangrijkste steen des aanstoots en politieke motor was daarbij het Duitse nationaal-socialisme.

Tijdens een studieverblijf in 1927 in Berlijn ter voorbereiding van zijn dissertatie had hij de spanningen in de Duitse samenleving en de grofheid van het nationaal-socialisme al leren kennen. Het jaar 1933 deed hem beseffen dat de Europese beschaving in gevaar was geraakt. *Politicus zonder partij* getuigde ervan. Maar ook metterdaad was Ter Braak sindsdien betrokken bij de strijd tegen het rechts radicalisme. Zo werd hij één van de initiatoren en dragers van het Comité van Waakzaamheid en bood hij menig Duits, literair emigrant de helpende hand bij het overwinnen van zijn of haar problemen. Hij bood hen onderdak in zijn huis, stopte ze de nodige pecuniën toe en bemiddelde voor hen bij Nederlandse uitgeverij. Zijn gevoel voor kwaliteit en zijn kritische zin verlieten hem daarbij overigens nooit. Hoogtepunt van zijn contacten in de wereld van de Duitse, literaire emigratie waren zijn ontmoetingen met de bewonderde Thomas Mann, die van zijn kant voor de Nederlandse schrijver veel waardering op kon brengen, al was hij vanwege de taal niet in staat van diens geschriften systematisch kennis te nemen.

Na het uitbreken van de oorlog moet Ter Braak steeds méér door spanning en angst in beslag zijn genomen. In de laatste hoofdstukken van deel II gaat Hanssen een en ander uiterst gedetailleerd na. Hij ontrafelt en weerlegt allerlei mythevorming rond Ter Braaks zelfmoord, mei 1940, en komt tot de vaststelling dat zelfs in die benarde omstandigheden rationele overwegingen bij de schrijver nog een rol moeten hebben gespeeld: hij wist zich volstrekt niet opgewassen tegen welke behandeling door de bezetter dan ook en gaf er daarom de voorkeur aan zijn lot in eigen hand te nemen. Die uiteenzettingen doen de lezer overigens niet vergeten met hoeveel zelfmoorden in de familie hij in het eerste gedeelte van deel I door Hanssen is geconfronteerd, en onder hoeveel depressies, angst en onzekerheid hij Ter Braak in de loop van zijn leven gebukt heeft zien gaan. Die onzekerheid wordt in een hele serie hoofdstukken in de loop van de twee delen misschien nog het duidelijkst geïllustreerd aan de hand van Ter Braaks vrouwenavonturen. Want deze antiburgerlijkste aller burgers vond natuurlijk wel dat een man keurig getrouwd door het leven moest gaan. Voordat hij echter de zo vurig begeerde stabiliteit vond in een huwelijk met domineesdochter Ant Faber, was er heel wat *trial and error* gepasseerd. Was Ter Braak misschien homosexueel? Wat Hanssen van de door hem hogelijk gewaardeerde weduwe over het huwelijksleven heeft vernomen, alsook een paar passages over het contact met 'tovenaarsleerling' Gomperts laten vragen op dit punt toe.

Ter Braaks antifascisme maakte hem nog lang geen principiële verdediger van de democratie. Een zeker elitairisme bleef levenslang kenmerkend voor zijn houding zowel in cultuur als in politiek. Hij dweepte met Nietzsche (en ontkende daarmee het destijds in brede kring gelegde verband tussen de filosoof en het nationaal-socialistische gedachtegoed), was doodsbenauwd voor cultuurpolitiek zoals bij voorbeeld de SDAP nastreefde ter ontwikkeling van de arbeiders, en gewende zich eraan iedere sociale inspanning of maatregel als een stap richting collectivisme voor te stellen. Met dit laatste woord werden in het verleden echter vooral communisme en stalinisme aangeduid, zodat er voortdurend onjuiste associaties werden gelegd. In de

ferme polemieken tegen de socialistische en nog meer de katholieke literaire jongeren speelde juist dit elitaire en antisociale element een rol. Op die manier kwam Ter Braak een enkele keer zelfs in weinig democratisch gezelschap te verkeren, zij het dat dat gebeurde in de politiek nog niet erg uitgekristalliseerde jaren twintig. Gedoeld wordt op de aNti-schUnd-actie, gericht tegen de socialistische romanschrijver A. M. de Jong, waarin Ter Braak samenwerkte met allerlei bewonderaars van de Italiaanse dictator.

Zoals Ter Braak zelf excelleerde in paradoxen, zo hebben anderen zich over hém geuit in paradoxale zinswendingen. Zo had De Wispelaere het over diens 'antimaatschappelijk gefundeerd engagement': de schrijver kwam pas in actie als hij zich in zijn individuele verantwoordelijkheid bedreigd voelde. En op het punt van de religie schreef Bert Schierbeek ooit over Ter Braak als over 'een op de kop gezette calvinist.' Weliswaar was Ter Braak levenslang bezig afscheid te nemen van domineesland. Maar *Van oude en nieuwe christenen* moeten we in Hanssens visie eerder begrijpen als een poging de christelijke traditie uit te zuiveren dan als een aanval op de kern van het christendom, zoals het boek destijds, uiteraard vooral in christelijke kring werd opgevat. Ook voor het overige kan men Ter Braak een gesecculariseerd oog voor het kwaad in de wereld en een bijzonder talent voor het woord als wapen zeker niet ontzeggen. Onder zijn polemieken tegen christenen zijn overigens vooral die met de aanvoerder van de katholieke jongeren, Anton van Duinkerken, het bekendst geworden. Met name *Naar een nieuwe elite* moest het in diens kritiek ontgelden.

Mede naar aanleiding van dit laatste vroeg ik me onder het lezen voortdurend af, of deze biografie de betekenis van Ter Braaks leven en werk, waaraan de leden van enkele naoorlogse generaties niet dorsten te twijfelen, al dan niet versterkt. Voor een precies antwoord op de vraag is een recensie geen goede gelegenheid. Maar ik moet wel vaststellen dat het voetstuk, waarop de man voor althans de ondergetekende stond, een stukje minder hoog is geworden. Daaraan hebben gegevens uit het boek het een en ander bijgedragen. Sporen ervan zijn misschien in het bovenstaande terug te vinden. Maar ook trachtte ik naar aanleiding van deze recensie opnieuw te lezen in Ter Braaks eigen geschriften. Dat viel niet mee. Misschien dat de springerige, paradoxale en uitdagende stijl meer voor jongeren geschikt is, misschien ook zijn de problemen van toen nauwelijks meer die van ons. Ter Braak: een scherpzinnige en op zijn manier geëngageerde, maar niettemin gedateerde essayist?

Een paar kanttekeningen tot besluit. Wanneer Hanssen op verschillende plaatsen Ter Braaks standpunten wil begrijpen tegen de achtergrond van zijn tijd, kent hij aan de jaren dertig soms eigenschappen toe, die men eerder met de modernisering van de Nederlandse maatschappij, dus vanaf het einde van de negentiende eeuw, in verband zou kunnen brengen. De regelmatig geciteerde 'massificatie' is er een voorbeeld van. Misschien is eerder de expliciete kritiek op het verschijnsel, van conservatieve, inclusief terbrakiaanse kant, tekenend voor de jaren dertig. En ten tweede. Moest het boek nu werkelijk zo'n omvang krijgen als nu het geval is? Historici van de nieuwste tijd, die nu eenmaal over omvangrijke archiefbestanden en andere bronnen kunnen beschikken, demonstreren soms wel erg weinig zelfbeheersing in het verwerken en etaleren van al hun gegevens. Of zien we in dit geval eerder het effect van een positivistisch aandoende documentverering, zoals die in kringen van literatuurhistorici en/of neerlandici wel voorkomt? Ze leidt tot omvangrijke bronnenedities, waarin soms de meest onbeduidende snippers papier worden uitgegeven met een zorg, een betere zaak waardig, en tot gedetailleerde uiteenzettingen en beschrijvingen waarvan de relevantie niet steeds even voor de hand liggend is. Dit laatste vond ik het geval ten aanzien van de eerste helft van het eerste deel. Het probleem is niet nieuw. Het argument tegen zulke dikke boeken evenmin: met een mono- of biografie van een paar honderd bladzijden bereik je nu eenmaal gemakkelijker een wat breder publiek. En daar moeten de historici het toch van hebben.

F.-P. van der Putten, *Corporate behaviour and political risk. Dutch companies in China 1903-1941* (Dissertatie Leiden 2001; Studies in Overseas History II, CNWS Publications CII; Leiden: Research School of Asian, African and Amerindian Studies, Leiden University, 2001, 287 blz., ISBN 90 5789 061 5).

Deze recensie is het gevolg van een misverstand, dus de recensent moet een beetje op zijn woorden letten. In 1996 publiceerde de auteur van deze Leidse dissertatie, Frans-Paul van der Putten, een interessant artikel in *Itinerario*, 'Small powers and imperialism: The Netherlands in China, 1886-1905'. Hij toonde daarin overtuigend aan dat het Nederlandse optreden ten aanzien van de rekrutering van contractarbeiders voor Deli en de regeling van het Nederlandse aandeel in de Bokseropstand Indemniteit een actiever, imperialistischer karakter had dan de toonaangevende auteur tot dusver, Van Dongen, vanuit zijn eenzijdig politieke imperialisme-opvatting geconcludeerd had.

Ha, dacht de recensent toen hem van redactiewege gevraagd werd Van der Puttens dissertatie over het Nederlands bedrijfsleven in China tussen 1903-1941 te bespreken, dat wordt spannend. Iets te gretig nam hij de eervolle opdracht aan. Het enthousiasme nam nog toe toen hij in het colofon onder de 'subject headings' achtereenvolgens 'China; imperialism; business history; multinationals' zag staan. Groot was de teleurstelling toen deze dissertatie voor meer dan driekwart uit een betrekkelijk traditionele, beschrijvende weergave van het wel en wee van het Nederlandse bedrijfsleven op de riskante Chinese markt bleek te bestaan. Deze dissertatie had beter door een bedrijfshistoricus gerecenseerd kunnen worden dan door een imperialisme-historicus. Maar de recensent had al te veel pagina's onderstreept om het boek met goed fatsoen te kunnen retourneren. Er zat niets anders op dan het helemaal uit te lezen.

Om nu toch tot een evenwichtige balans tussen waardering en kritiek te komen, worden de bovengenoemde vier 'subject headings' tot ijkpunten gekozen. Met deze 'subject headings' presenteerde het internationaal driftig aan de weg timmerende, Leidse Research Cluster History of European Expansion and Global Interaction of the Research School CNWS (zucht), één van de twee subsidiegevers in wiens reeks het boek verscheen, deze dissertatie immers aan de belangstellende maar argeloze lezer.

Allereerst een woord van waardering voor het feit dat deze dissertatie in het Engels gepubliceerd werd. Hoewel de Nederlandse investeringen in 1931 slechts anderhalf procent van de totale buitenlandse investeringen in China bedroegen, is de Nederlandse *case* vanuit vergelijkend perspectief, in het licht van de vele literatuur over de investeringen van grote westerse mogendheden, toch interessant genoeg voor een Engelstalige publicatie. Maar nu een nadere toetsing van de inhoud aan de hand van de vier 'subject headings'.

Dit boek gaat niet primair over China, de eerste 'subject heading'. China is weliswaar meer dan een decor. Maar of het nu om regeringsoptreden of consumentenboycots gaat, de Chinese activiteiten worden voornamelijk door de bril van de Nederlandse bedrijfsvoerders, op grond van hun bronnenmateriaal beschreven en geanalyseerd. Sommige passages in het boek hadden net zo goed over het Nederlandse bedrijfsleven in Latijns-Amerika tijdens dezelfde periode kunnen gaan.

Maar voor de recensent, een imperialismehistoricus, was de tweede 'subject heading', imperialisme, aanleiding voor de grootste teleurstelling. Dit begrip komt namelijk nergens in het boek expliciet ter sprake. Misschien heeft de recensent er een enkele keer overheen gelezen, maar in het register ontbreekt het begrip in elk geval. Dat is des te opmerkelijker omdat Van der Puttens hoofdconclusie impliciet buitengewoon relevant is voor de vraag in hoeverre er tussen 1903 en 1941 nog van westers imperialisme in China gesproken kan worden. Belangrijke auteurs menen van wel: in de eerste plaats Osterhammel in zijn bijdrage tot *Imperialism*